

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/94337>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

De historische ontwikkeling van de tus-senklank in Nederlandse nominale samenstellingen

BOB VAN TIEL, MARGIT REM & ANNEKE NEIJT*

Abstract

The distribution of linking elements in Dutch nominal compounds seems erratic at first glance. The literature attributes this to the origin of the linking elements as case markers. When the decay of the case system set in, these markers were retained in compounds but gradually lost their meaning. This allowed the case markers to spread to compounds with a paradigmatically incongruous first element and to acquire their new functions as plural ending and prosodic element. This sketch suggests that the decline of the case system was the main factor in the development of the linking elements. We argue against this view. The loss of case does not overtly correlate with the increase of linking elements. Furthermore, already in Middle-Dutch, the linking element had a prosodic function. The loss of case can only partly account for the spread of linking elements. We hypothesize that an equally important factor is the presence of head-initial stress, which also set in motion the decay of the case system. The erratic distribution of the linking elements is the result of an interplay between phonology, morphology and semantics.

I Inleiding

1.1 Samenstellingen

De schijnbaar onbegrensde vrijheid om in het Nederlands nominale samenstellingen te vormen spreekt al eeuwen tot de verbeelding. Zo merkt de zeventiende-eeuwse taal-liefhebber en predikant Petrus Montanus (1635: 135-136) op dat het Nederlands “tot verwondering toe” ruimte biedt aan samenstellingen en daarmee “booven de Griexe, ende alle andere Taelen des Werlts te verheffen” is.¹ Het recept is simpel: neem twee zelfstandige

* Center for Language Studies, Radboud Universiteit Nijmegen. We danken Esther Hanssen, Arina Banga en de redacteuren van *Nederlandse Taalkunde* voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Correspondentie: drs. B. van Tiel, Faculteit der Filosofie, afdeling Taalfilosofie, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen. E-mail: b.vantiel@phil.ru.nl.

1 Zie voor soortgelijke verheerlijking van de samenstelling onder meer Hendrik Laurensz. Spiegel (1584/1913: lxx) en Simon Stevin, geciteerd in Van der Wal & Van Bree (2004: 188).

naamwoorden, plak ze aan elkaar, en je hebt een nieuw woord. Dit procedé is beschikbaar voor alle woorden in het lexicon. Nieuwsvormingen als *gordijnbrief* en *schilderijspreeker* zijn – gegeven een passende context – gewoon te interpreteren.

Bovendien zijn er geen grenzen aan het aantal aaneengeschakelde nomina. Denk maar aan het welbekende *hottentottentententententoonstellingsterrein*. Dit voorbeeld laat tevens zien dat er soms een extra klank tussen de samenstellende delen staat. We spreken van een *tent-en-tentoonstelling* en een *tentoonstelling-s-terrein*. Het gebruik van tussenklanken² is aan bepaalde regels gebonden. Hoewel er wel degelijk enige vrijheid is (1), zijn de samenstellingen onder (2) onwelgevormd.

- (1) Spelling-gids, spellings-gids; vis-kom, wissen-kom.
- (2) *Bomen-stam; *leeuws-deel; *zon-straal.

Iedere spreker van het Nederlands voelt wel aan welke tussenklank een samenstelling kan of moet krijgen, maar het blijkt bijzonder problematisch om die intuïties in regels te vangen (Van den Toorn 1982a, 1982b; Mattens 1984, 1990). Dit heeft ongetwijfeld te maken met de ontwikkeling die de tussenklank gedurende de eeuwen heeft doorgemaakt.

1.2 De ontwikkeling van de tussenklank

De hedendaagse tussenklanken, zo verwoordt Booij (1996: 128) het, “zijn historisch gezien geen verbindingsklanken, maar iets anders, in veel gevallen oude naamvalssuffixen”. In het Middelnederlands kende men woordgroepen als *des coninx crone* en *der leewen huydt*, waarbij het eerste nomen telkens een genitivussuffix heeft. Dergelijke genitiefwoordgroepen konden, bij veelvuldig gebruik, geheranalyseerd worden als samenstelling. *Der leewen huydt* werd zo *die leewenhuydt*.

Toen de genitief uit de taal verdween, ging ook de betekenis van de casusuitgang *-en* in *leewenhuydt* verloren. De tussenklank kon zich vervolgens verspreiden onder andere samenstellingen en kon bovendien nieuwe functies op zich nemen (cf. Haeseryn e.a. 1997: 683-685; Booij & Van Santen 1998: 157; De Vries & Te Winkel 1884: 133-139; Van Bree 1996: 160-161; Schönfeld & Van Loey 1959: 182-186; Van Loon 1981: 136-138). De literatuur koppelt de ontwikkeling van de tussenklank aan het lot van het naamvalssysteem. Deze gedachtegang vormt het uitgangspunt voor ons onderzoek. In onze ogen is niet de ondergang van het naamvalssysteem, maar een algemene klankverandering de voornaamste oorzaak voor de ontwikkeling van de tussenklank. Ter ondersteuning van deze stelling dragen we twee bewijsstukken aan.

2 De benaming van de tussenklank is op zich al een probleem. Zoals Mattens (1990: 540) verzucht: “[m]ij is geen enkel taalkundig verschijnsel bekend, waarvoor zoveel verschillende termen worden gebruikt: tussenklank, verbindingsklank, bindingsklank, overgangsklank, bindfoneem, verbindingsfoneem, bindmorfeem, tussenletter, augment.” Strikt genomen is de term ‘tussenklank’ onjuist. Het is namelijk wel degelijk een betekenisdragend element (Schreuder, Neijt, Van der Weide & Baayen 1998). Bovendien suggereert de naam ‘tussenklank’ dat het om een interfix gaat, terwijl het een suffix is bij het eerste deel van de samenstelling. Dit blijkt onder andere uit samentrekkingen als *heren- of damesjassen* en *kippen- of lamsvlees* (Botha 1968: 155-156, Mattens 1993: 68). De term ‘tussenklank’ is echter inmiddels zo ingeburgerd dat we deze - met bovenstaande kanttekeningen in het achterhoofd - gewoon zullen blijven hanteren.

Allereerst blijkt de opkomst van de tussenklank slechts ten dele samen te hangen met het verdwijnen van genitief-woordgroepen. Daarnaast heeft de tussenklank al in het Middelnederlands, voordat de genitief uit de taal verdween, een prosodische functie. Dat betekent dat de tussenklank nog vóór de ondergang van het naamvalssysteem nieuwe functies op zich nam.

In sectie 3 werken we bovenstaande schets van de oorsprong van de tussenklank verder uit. Vooraleerst geven we een indruk van de multifunctionaliteit van de tussenklank in het huidige Nederlands.

2 De functies van de tussenklank

2.1 Paradigmatische analogie

De keuze voor een tussenklank mag dan niet in semantische of morfologische regels te vangen zijn, dat betekent niet dat deze volledig onvoorspelbaar is. Krott (2001) heeft aangetoond dat de keuze voor een tussenklank in sterke mate afhangt van de aanwezigheid van de tussenklank in reeds bestaande samenstellingen met dezelfde linker- of rechterconstituent. Een bord om tabak op te leggen noemen we bijvoorbeeld een *tabaksbord*, omdat analoge samenstellingen, zoals *tabaksrook* en *tabakslucht*, ook de tussenklank *-s* krijgen. Op basis van paradigmatische analogie is ruim 92 procent van de tussenklanken juist te voorspellen (Krott e.a. 2001: 73).

2.2 Meervoudigheid

Mattens (1984: 336) merkte al op dat de tussenklank *-en* alleen kan voorkomen als het eerste lid van de samenstelling “gepluraliseerd kan worden door *-en*. Dus wel *boekenkast*, maar niet **jongenenbroek*.” Dit wijst op een hechte band tussen de tussenklank en de meervoudsuitgang. Sterker nog, in sommige gevallen lijken beide zelfs synoniem. Proefpersonen beoordelen het linkerlid van samenstellingen met de tussenklank *-en* als meervoudiger dan samenstellingen met een *-e* als tussenklank (Schreuder e.a. 1998). Hun meervoudsoordeel ligt dus voor *slangenbeet* hoger dan voor *slangebeet*. Voor oudere taalgebruikers zal de meervoudsinterpretatie van de tussenklank *-en* nog versterkt zijn door de spellingvoorschriften in het Groene Boekje van 1954. Daarin werd uitdrukkelijk gesteld dat samenstellingen alleen een tussen-*n* krijgen als het eerste lid noodzakelijk de gedachte aan een meervoud opwekt.

Merk op dat het verschil tussen de tussenklanken *-e* en *-en* voor de meeste taalgebruikers puur orthografisch is. Maar zelfs voor deze taalgebruikers hebben de tussenklanken een verschillende taalsystematische waarde (Booij 1996). De aanwezigheid van de tussen-*n* beïnvloedt immers de interpretatie van de samenstelling, zoals blijkt uit de verschillende meervoudigheidsoordelen. Bij sommige dialectsprekers komt de hechte band tussen de tussenklank *-en* en de meervoudsuitgang *-en* bovendien tot uiting in de uitspraak. Dialectsprekers die de meervoudsuitgang uitspreken, spreken meestal ook de tussen-*n* uit (Hanssen e.a. te verschijnen). Verder is gebleken dat de aanwezigheid van *-en* een grotere meervoudigheid oproept in samenstellingen met een variabel gebruik van de tussenklank, zoals *zwaluw(en)ei* of *doelpunt(en)makers* (Neijt & Schreuder 2009). Dat is opmerkelijk, want

het concept dat wordt uitgedrukt met de samenstelling als geheel blijft gelijk, of er nu een tussenklank staat of niet.

Over de vermeende meervoudigheid van de tussenklank *-s* is veel minder bekend, maar Neijt e.a. (2006) constateerden dat ook deze onder bepaalde omstandigheden een meervoud uitdrukt. Als de linkerconstituent van de samenstelling in het meervoud uitgaat op *-s*, zien proefpersonen de tussenklank *-s* als een meervoudsuitgang. De linkerconstituent van **kleutersklas* wordt dus als meervoudiger beschouwd dan die van *kleuterklas*, terwijl de meervoudsoordelen voor **deursmat* en *deurmat* niet significant verschillen.

2.3 Ritme

Uit onderzoek van Neijt & Schreuder (2007) blijkt dat de tussenklank *-en* kan dienen om een klemtoonbotsing op te heffen en zo een optimaal ritme te garanderen. Samenstellingen met een klemtoonbotsing (3) krijgen in 27 procent van de gevallen de tussenklank *-en*, tegenover 21 procent als er geen sprake is van een klemtoonbotsing (4). Dit verschil is statistisch significant ($\chi^2(1) = 1360$, $p < .001$).

- (3) Bessenjam; koninginnenrit; bandietenbende.
- (4) Bedrijfsanalyse; tijdverdrijf; taalregister.

De tendens om de *-en* in samenstellingen met klemtoonbotsing te gebruiken, komt bij uitstek naar voren als proefpersonen de tussenklank in samenstellingen aan de hand van plaatjes moeten bepalen. Hierbij laten de proefpersonen zich meer leiden door de prosodie dan in geschreven taal (Neijt e.a. 2002 en de toevallig eerder gepubliceerde reactie daarop in Krott 2001: 225 ff.).

2.4 Scheiding

Tenslotte betogen onder anderen Brill (1846: 183), Van Lessen (1928) en Krott e.a. (2004) dat de tussenklank *-s* de scheiding tussen de samenstellende delen kan verduidelijken. In samenstellingen met drie of meer nomina komt de *-s* vooral voor tussen de twee het laatst gecombineerde nomina. Samenstellingen als *grondwetsartikel*, opgebouwd uit *grondwet* en *artikel*, zijn dus frequenter dan samenstellingen als *scheepsbouwmaatschappij*.

De aanwezigheid van de tussenklank in hedendaagse nominale samenstellingen hangt kortom af van vier factoren: (1) het streven naar paradigmatische uniformiteit, (2) de meervoudigheid van de linkerconstituent, (3) de aanwezigheid van een klemtoonbotsing op de grens tussen de twee constituenten en (4) het verduidelijken van de scheiding tussen de samenstellende delen. De tussenklank heeft dus geen eenduidige functie in het taalsysteem.

Oorspronkelijk had de tussenklank een heel andere functie als naamvals- of stamuitgang. Hieronder presenteren we de algemeen aanvaarde theorie over de ontwikkeling van de tussenklank.

3 Tussenklank en naamval

3.1 De algemeen aanvaarde theorie

Het uitgangspunt van de meeste beschrijvingen van de tussenklank is het idee dat de tussenklank een overblijfsel is van het naamvalssysteem en de woordfinale sjwa in het Middelnederlands. Om deze claim te begrijpen, moeten we eerst het paradigma van het substantief in het Middelnederlands in ogenschouw nemen. Tabel 1 geeft een overzicht van de relevante naamvallen (Van der Wal & Van Bree 2004: 135):

Mannelijk			Sterk	Zwak
enk.	nom.	die	gast	mensche
	gen.	des	gast(e)s	menschen
mv.	nom.	die	gaste	menschen
	gen.	der	gaste	menschen
Vrouwelijk			Sterk	Zwak
enk.	nom.	die	daet	siele
	gen.	der	daet/dade	siele(n)
mv.	nom.	die	dade	sielen
	gen.	der	dade	sielen
Onzijdig			Sterk	Zwak
enk.	nom.	dat	hof	herte
	gen.	des	hoves	herten
mv.	nom.	die	hove	herten
	gen.	der	hove	herten

Tabel 1: Overzicht van de nominatief- en genitiefverbuigingen in het Middelnederlands.

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat de *-s* in het Middelnederlands een genitivusuitgang voor sterke mannelijke en onzijdige nomina kan zijn. De *-en* is een meervouds- en genitivusuitgang voor zwakke nomina. De *-e* kan een meervoudsuitgang zijn voor sterke nomina, een genitivusuitgang voor sterke, vrouwelijke nomina of een stamuitgang voor zwakke nomina.

In de oudst overgeleverde teksten van Germaanse talen, zo betoogt onder meer Carr (1939), bestonden er naast genitief-woordgroepen (*des heeren knecht*, *des conincs croon*) alleen stamcomposita, dat wil zeggen samenstellingen waarin de beide leden in de nominativus staan (*hantscoe*, *sielepijn*). Toen een aantal genitief-woordgroepen een steeds sterkere semantische eenheid gingen vormen, veranderden deze in samenstellingen (*die hee-*

renknecht, die conincscroon). Dit werd zichtbaar in een andere lidwoordkeuze en soms in het aaneenschrijven.

Het proces van semantische eenwording van syntactische constructies wordt ook wel “univerbering” genoemd (Bussmann 2002: 722; Kastovsky 2009: 328). Schönfeld & Van Loey (1959: 181) spreken in dit verband van “isolering”. De woorden die samen een samenstelling vormen isoleren zich immers van de rest van de zin doordat ze als aanduiders van een nieuw concept fungeren, niet als een beschrijving van dat nieuwe concept (cf. Di Sciullo 2009). Univerbering en isolering zijn aspecten van het proces van lexicalisering, dat gepaard ging met een klemtoonverandering. Waar woordgroepen de hoofdklemtoon op het laatste lid hebben, krijgen samenstellingen een beginklemtoon, in overeenstemming met de beginklemtoon in inheemse woorden.³

De genitivusuitgangen bleven ook na het proces van isolering bewaard. De genitiefwoordgroepen veranderden zo in casuscomposita, samenstellingen met een naamvalsuitgang als verbindingselement. Geleidelijk aan verdween het naamvalssysteem uit de taal en ging de oorspronkelijke betekenis van deze verbindingselementen verloren. Nieuwe samenstellingen konden daarop naar analogie met deze reeds bestaande casuscomposita een verbindingselement krijgen. De inmiddels vrijwel betekenisloze tussenklank kreeg bovendien nieuwe functies.

De tussenklank *-e* heeft volgens de algemeen aanvaarde theorie een iets andere ontwikkeling doorgemaakt. Aanvankelijk is de *-e* een stamuitgang, maar na verloop van tijd verdwijnt de eindsjwa in nomina – een gevolg van de beginklemtoon in woorden. Dit proces van apocope heeft echter geen vat op sjwa’s binnen samenstellingen, aangezien die niet op het wordeinde staan. Ook de stamuitgang *-e* verwordt daarmee tot een betekenisloze tussenklank en komt beschikbaar voor nieuwe functies. Tabel 2 geeft voor elke tussenklank twee voorbeelden van hun ontwikkeling:

	Middelnederlands	Modern Nederlands
Genitief <i>-s</i>	des coninx crone	de koningskroon
	des duvels klauw	de duivelsklauw
Genitief <i>-en</i>	des menschen soen	de mensenzoon
	der leewen huydt	de leeuwenhuid
Stamuitgang <i>-e</i>	hare hertebloed	haar hartenbloed
	een messemaker	een messenmaker

Tabel 2. Enkele voorbeelden van de herinterpretatie van de naamvalsmarkering en de onbeklemtoonde slot-*e* in substantieven

3 Het gegeven dat het hedendaagse Nederlands beschouwd moet worden als een taal met finale klemtoon, komt geheel door de uitheemse woordenschat. In inheemse woorden is er immers slechts één enkele volle vocaal per (ongeleed) woord, en komt de woordklemtoon op de syllabe met die volle vocaal. De uitheemse woorden met meer dan een enkele volle vocaal laten zien dat de klemtoon vanaf de achterkant van woorden wordt bepaald.

Omdat we de relatie tussen het verval van het naamvalssysteem en de opkomst van de tussenklank willen blootleggen, laten we de ontwikkeling van de stamuitgang *-e* voorlopig onbesproken. Het proces van sjwa-apocope staat immers los van het lot van het naamvals-systeem (hoewel beide te maken hebben met prosodische veranderingen). In paragraaf 5 komt de tussenklank *-e* weer ter sprake.

Wat is de precieze relatie tussen de ondergang van het casussysteem en de opkomst van de tussenklank? In de wat oudere literatuur spreekt men in termen van strikte opeenvolging (Te Winkel & De Vries 1884, Schönfeld & Van Loey 1959). Laatstgenoemde auteurs zeggen bijvoorbeeld dat casuscomposita “ontstaan naar de syntactische gewoonten van elke periode; later, als die syntactische gewoonten zich wijzigen, worden ze echte samenstellingen” (p. 182).

Het idee dat de tussenklank synoniem of bijna synoniem is aan een naamvalsuitgang heeft een lange voorgeschiedenis. Nog in de negentiende eeuw maakt een aantal taalkundigen een semantisch onderscheid tussen samenstellingen met en zonder tussenklank. Bilderdijk (1826: 207) zegt hier het volgende over:⁴

Daar is tweederlei samenstelling; eene *innige* en *uiterlijke*. De *innige* [= stamcomposita] neemt geen *s* of *en* aan maar vereenigt de twee woorden onmiddellijk en in eene onafgescheiden beteekenis. Zoo is het met *hoofdman*, met *veldvrucht*, met *boomgaard*, met *tuinman*, met *huisvader*, enz. [...]. De *uiterlijke* [= casuscomposita] is een eenvoudige samenstelling van twee woorden afzonderlijk gedacht en door een Genitivus uitgedrukt [...]. Zoo is *Rijksvorst*, *vorstenhaat*, *menschenkracht*.

Het is maar zeer de vraag of een dergelijke scheiding van vormen en functies nog een basis had in de talige werkelijkheid van de negentiende eeuw. Het is denkbaar dat genoemde taalkundigen zich lieten leiden door het ideaal om aan iedere vorm een functie toe te kennen. De door Bilderdijk omschreven vorm-betekenisrelatie is in het Nederlands van nu niet meer aanwezig. De vormonderscheidingen zijn er nog, maar de functie van de tussenklanken is veelzijdig, zoals we in paragraaf 2 hebben laten zien.

Volgens de genoemde strikte consecutiviteitsdenkers is de ontwikkeling van de tussenklank een uitgesproken voorbeeld van wat Lass (1990) “exaptatie” noemt. Oude structuren, de casusuitgangen in het geval van de tussenklank, krijgen om een toevallige, onbedoelde reden, hier het naamvalsverlies, een nieuwe functie. Of, in de woorden van Lass zelf, “[h]istorical junk [...] may be one of the significant back doors through which structural change gets into systems, by the re-employment for new purposes of idle material” (p. 98).⁵

4 Brill (1871: 97 ff.) maakt een soortgelijk onderscheid tussen “samenvoegingen” en “samensmeltingen.” Te Winkel & de Vries (1884: 112 ff.) spreken van “samenkoppelingen” en “samenstellingen.” Van Lessen (1928: 4 ff.) introduceert de benamingen “casuscompositum” en “stamcompositum.”

5 Lass (1990) ontleent de term “exaptatie” aan de evolutiebiologie. In tegenstelling tot adaptatie, ofwel “directed change for better function,” spreken Gould & Vrba (1982: 4) van exaptatie in geval van “features that now enhance fitness but were not built by natural selection for their current role.” Een evolutiebiologisch voorbeeld van exaptatie is het verenpak van vogels. De voorouders van vogels hadden veren om hun lichaamstemperatuur te controleren. Pas later wendden ze hun veren aan om te vliegen.

In de meer recente literatuur houdt men een slag om de arm. Het verval van het casus-systeem is een langdurig proces, dat zich niet overal in het taalgebied gelijktijdig voltrok. Net zo zal de tussenklank geleidelijk en niet overal tegelijk haar oorspronkelijk functie verloren hebben. Het casusverlies en de opkomst van de tussenklank hangen dus hoogstens samen.

3.2 Onderzoeksvragen

In de oudere literatuur stelt men dat het casusverlies de opkomst van de tussenklank mogelijk maakte. Recentere auteurs spreken eerder over een samenhang tussen beide processen. In beide gevallen is de verspreiding van de tussenklank een bijproduct van het verval van het naamvalssysteem. De algemeen aangenomen theorie steunt op drie centrale stellingen:

1. De tussenklanken *-en* en *-s* zijn aanvankelijk genitivusuitgangen of stamuitgangen.
2. De opkomst van deze twee tussenklanken is afhankelijk van de ondergang van het naamvalssysteem, in het bijzonder de genitief.
3. De tussenklank kon pas met het verlies van het casussysteem nieuwe functies op zich nemen.

Stelling 1 en 2 worden in zowel de oudere als de recentere literatuur verdedigd, stelling 3 alleen in de oudere literatuur. Schönfeld & Van Loey (1959: 182) expliciteren de tweede stelling als volgt: “toen de volgorde *genitief + regerend woord* niet meer in de levende taal voorkwam, werden [casuscomposita met de genitivusuitgang *-s*] echte samenstellingen.” Daardoor verspreidde de tussenklank zich ook onder samenstellingen waar die “eigenlijk niet thuis hoorde” (idem). Te Winkel & De Vries (1884: 150-151) beweren hetzelfde over de tussenklank *-en*:

De zwakke genitief leeft niet meer in het bewustzijn des volks, hij is verouderd; de sterke heeft zijne plaats ingenomen op weinige uitzonderingen na [...]. Er staat eene andere richting tegenover, namelijk het toenemen der *n* van het meervoud [...]. Aan de vereenigde werking der beide richtingen is het toe te schrijven, dat men de *n* in de composita niet meer als het teeken van den genitief, maar als den uitgang van het meervoud aanmerkt.

In bovenstaand citaat vinden we tevens een duidelijke explicatie van stelling drie. Het verdwijnen van de genitief hangt causaal samen met het gegeven dat de tussenklank *-en* voortaan als meervoud wordt beschouwd.

Het is onbetwistbaar waar dat de tussenklank ontstaan is uit stam- en casusuitgangen. Ons bezwaar tegen de algemeen aanvaarde theorie, vooral zoals die uiteengezet is in de oudere literatuur, richt zich in de eerste plaats op stelling twee en drie. We vermoeden dat aan het verband tussen het naamvalsverlies en de opkomst van de tussenklank eenzelfde prosodische oorzaak ten grondslag ligt, namelijk de beginklemtoon.

Om dit idee kracht bij te zetten bestuderen we allereerst de ontwikkeling van de genitief en de tussenklank. Vervolgens laten we zien dat factoren die in het moderne Nederlands voor de distributie van tussenklanken verantwoordelijk zijn, vermoedelijk in het Middelnederlands al relevant waren. Deze twee kwesties bespreken we aan de hand van een verkennend onderzoek van twee corpora, die we met het oog op de volgende twee vragen hebben samengesteld en onderzocht:

- (1) Gaat het verdwijnen van woordgroepen met een genitief als voorbepaling gepaard met een stijging van het aantal casuscomposita?
- (2) Is ritme in het Middelnederlands al een voorspellende factor bij de keuze voor een tussenklank?

Om de eerste vraag te beantwoorden, voeren we een diachrone corpusstudie uit. Deze komt ter sprake in de volgende paragraaf. Onderzoeksvraag twee bespreken we aan de hand van een corpus van samenstellingen uit het *Middelnederlandsch woordenboek* (Verwijs e.a. 1885-1971). Deze onderzoeksvraag komt in paragraaf 5 aan de orde.

4 Casuscomposita en woordgroepen met een genitief als voorbepaling

4.1 Corpus

Om onze eerste onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we, vanaf de veertiende eeuw, uit elke eeuw een tekst genomen en daarvan een gedeelte van 20.000 woorden doorzocht op genitief-woordgroepen en samenstellingen. Alle teksten waren wijsgerig-levensbeschouwelijk van aard. Dergelijke teksten zijn al in de vroegste perioden voorhanden en bevatten, zo vermoedden we, relatief veel en gevarieerde samenstellingen. Relatief veel in vergelijking met literaire teksten, die minder conceptuele termen vergen. Gevarieerd in vergelijking met wetenschappelijke teksten, waarin vooral vakgerelateerde termen voorkomen. Bovendien zijn wetenschappelijke teksten in de vroegste eeuwen uitsluitend in het Latijn geschreven. Onze keuze viel op de volgende zeven bronnen:⁶

6 Om precies te zijn hebben we de volgende pagina's onderzocht: Ruusbroec (1976: 22-130; 1979: 30-78), Thomas a Kempis (1955: 59-112), Erasmus (1560: 3-73), De Groot (1965: 1-33, 94-95, 102, 108-113, 126-127, 154-157, 166-167, 198-207, 214-217, 256-257, 296-303), Anoniem (1764-1769: IV. 17-24, II. 49-56, I. 57-64, II. 57-64, VI. 137-144, V. 137-144, II. 145-152, I. 185-192, IV. 218-224); Van Heusde (1989: 39-48, 70-75, 78-79, 84-85, 90-98, 100-129); Huizinga (2006: 19-31, 105-106, 134-146, 152-154, 208-209, 214-215, 234-249, 298-299).

±1334-60	Jan van Ruusbroec	Van VII trappen; Vanden IV becoringhen
±1430	Thomas a Kempis	De navolging van Christus
1560	Erasmus / Geillyaert ⁷	Lof der Zotheid
1631	Hugo de Groot	Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid
1763-69	Anoniem	De Denker
1834-39	Phillip van Heusde	Wijsbegeerte van het gezond verstand
1919	Johan Huizinga	Herfsttij der Middeleeuwen

Deze zeven maal 20.000 woorden hebben we doorzocht op de aanwezigheid van woordgroepen met een genitief als voor- of nabepaling en op samenstellingen. In de volgende paragraaf geven we de criteria aan de hand waarvan we deze categorieën hebben onderscheiden.

We beseffen dat de kleinschaligheid van het corpus definitieve conclusies in de weg staat. Om te beginnen troffen we in de teksten uit de allervroegste periode maar zeer weinig samenstellingen en woordgroepen aan. Bovendien hebben we uit elke eeuw slechts één auteur gekozen, waardoor de resultaten afhangen van diens voorkeuren en omstandigheden. Wat dat laatste betreft is bijvoorbeeld bekend dat het naamvalssysteem relatief lang bleef bestaan in de zuidelijke dialecten (Weerman & De Wit 1998). Met zulke regionale verschillen houdt het hier gebruikte corpus geen rekening. Alvorens definitieve conclusies te trekken is het samenstellen van een omvangrijker en gevarieerder corpus dus geboden.

4.2 Selectiecriteria

We troffen in het tekstcorpus zowel linkshoofdige als rechtshoofdige genitief-woordgroepen aan. Voorbeelden van linkshoofdige genitieven zijn *dat beelde Gods* en *dat hol Platonis*. De voorbeelden *sijnre zielen scat* en *inder menschen lof* zijn juist rechtshoofdige. In de analyse hebben we beide categorieën uit elkaar gehouden. Uit rechtshoofdige genitieven kunnen immers door een klemtoonverandering samenstellingen voortkomen. Voor linkshoofdige genitieven geldt dat niet. *Zielenschat* en *mensenlof* kunnen ontstaan uit *sijnre zielen scat* en *inder menschen lof*, maar *beeldengod* en *holplatonis* kunnen door hun andere betekenis niet ontstaan uit *dat beelde Gods* en *dat hol Platonis*. Dit volgt uit het feit dat nominale samenstellingen rechtshoofdige zijn (Trommelen & Zonneveld 1986).

Zoals gezegd werden alleen nominale samenstellingen geselecteerd. Dat betekent dat woorden als *erfnaem* en *woenstat*, met een werkwoord als eerste deel, buiten beschouwing werden gelaten. Er zijn twee redenen voor deze keuze. Allereerst gedragen samenstellingen met bijvoorbeeld een werkwoord als eerste lid zich systematisch anders dan nominale

7 De teksten van Thomas a Kempis en Erasmus zijn vertalingen uit het Latijn. In het eerste geval is de vertaler onbekend. *Moriae encomion* van Erasmus is vertaald door Johan Geillyaert.

samenstellingen (De Caluwe 1991). Daarnaast worden de samenstellingen vergeleken met woordgroepen die een genitief-bepaling bij zich hebben, dus met woordgroepen waarin twee nomina voorkomen.⁸

Na alle opeenvolgingen van twee nomina uit de corpora te hebben gehaald restte de taak deze te annoteren als samenstelling of genitief-woordgroep. Het onderscheid tussen beide categorieën was niet altijd duidelijk. Dit is niet heel verwonderlijk als we met Bauer (2003: 136) aannemen dat samenstellingen en genitief-woordgroepen “structures of the same kind” zijn. Tegenwoordig zijn de beide categorieën goed uit elkaar te houden. *Jouw moeders kindje* (‘het kind van jouw moeder’) krijgt een spatie, *jouw moederskindje* (‘jouw troetelkind’) krijgt geen spatie. In het Middelnederlands zijn er echter nog geen eenduidige afspraken over het spatiegebruik. Daarom kan dit criterium niet als uitgangspunt dienen om een onderscheid te maken tussen samenstelling en woordgroep. Desondanks zijn er voldoende alternatieve manieren om de twee categorieën te onderscheiden.

Om te beginnen kan de naamvalsmarkering duidelijkheid geven. Als twee nomina zonder naamvalsuitgang na elkaar staan, moet het wel om een samenstelling gaan.⁹ Zo zijn *lant man* en *bloet vaten* composita, hoewel ze niet aaneengeschreven worden.

Verder brengen adnominale woorden, zoals lidwoorden en bijvoeglijke naamwoorden, in veel gevallen uitkomst. Als het lidwoord of bijvoeglijke naamwoord qua naamval en geslacht overeenkomt met het eerste woord, moet er wel sprake zijn van een genitief-woordgroep.¹⁰ Zo is *des conincs crone* een woordgroep, omdat het lidwoord alleen op het eerste lid kan slaan. Als het lidwoord of bijvoeglijk naamwoord congrueert met het tweede woord, gaat het om een samenstelling. *Die conincs crone* is dus een samenstelling, ook al worden de samenstellende delen niet aaneengeschreven.

Een apart geval zijn de woordgroepen of samenstellingen met een eigennaam als eerste lid, zoals *Mariën sone* en *Platonis stadt*. Deze worden als woordgroep beschouwd, behalve als ze voorafgegaan werden door een lidwoord. Hiermee volgen we het hedendaags gebruik, waarin *Christus’ beeld* tegenover *het Christusbeeld* staat. Vasthoudend aan dat criterium zijn vormen als *die godssone* en *de Elysij velden* als samenstellingen, en lidwoordloze vormen zoals *gods minne* en *Mercurij gave* als woordgroep geannoteerd.

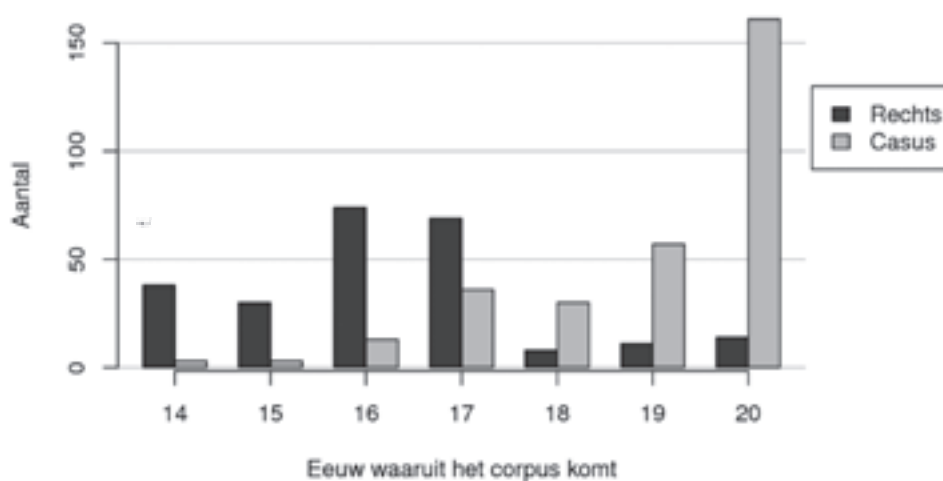
Kort samengevat hebben we de volgende drie criteria gebruikt om de samenstellingen van de woordgroepen te scheiden. Een vorm is een samenstelling als aan één of meer van de volgende voorwaarden is voldaan:

- 8 De Caluwe (1991) gaat eveneens in op de tussenklank in samenstellingen met een bijvoeglijk naamwoord of werkwoord als hoofd, zoals *hondsmoe*, *mijlenver* en *zonnebaden*. Deze (meer zeldzame) samenstellingen zijn niet opgenomen in ons onderzoek.
- 9 Woordgroepen waarvan het eerste nomen een determinator is, zoals *een kist appels* en *een lading peren*, vormen een uitzondering. Deze zijn echter gemakkelijk te herkennen en niet in het corpus opgenomen. Hetzelfde geldt voor opeenvolgende nomina in verschillende zinsdelen, zoals “...dat de man water zag.”
- 10 Dit volgt uit het principe van lexicale integriteit, dat zegt dat de interne woordstructuur geen invloed kan uitoefenen op de syntaxis. Zoals Di Sciullo & Williams (1988: 49) stellen: “Words are ‘atomic’ at the level of phrasal syntax and phrasal semantics. The words have ‘features’, or properties, but these features have no structure, and the relation of these features to the internal composition of the word cannot be relevant in syntax.” Of, in de woorden van Booij & Van Santen (1998: 213), *erin* in de zin *Gisteren ontmoette ik een vrachtwagenchauffeur die erin slaapt* kan niet verwijzen naar het eerste lid van de voorafgaande samenstelling.

- De twee woorden staan in de nominativus naast elkaar en behoren tot hetzelfde zinsdeel (*een lant man, een cloester mensche*).
- Het adnominale woord hoort alleen bij het tweede woord (*die Gods beschouwinge, een menschen beelt*).
- Het eerste woord is een naam en wordt voorafgegaan door een lidwoord (*de Elysij velden, die godssone*).

4.3 Resultaten

Wat is de invloed van het verdwijnen van de genitief op het aantal samenstellingen met een tussenklank? Grafiek 1 zet het aantal rechtshoofdige woordgroepen af tegen het aantal casuscomposita.

Grafiek 1. Aantal casuscomposita (casus) en rechtshoofdige genitief-woordgroepen (rechts) in de zeven prozacorpora (steeds 20.000 woorden van één auteur per eeuw).

In de grafiek is te zien dat het aantal rechtshoofdige genitief-woordgroepen in de zestiende-eeuwse tekst van Erasmus opvallend toeneemt. Vanaf de achttiende-eeuwse tekst komen rechtshoofdige genitief-woordgroepen amper nog voor. Volgens de standaardtheorie zou dit gepaard moeten gaan met een groei van het aantal casuscomposita. Als de genitief uit de taal verdwijnt, verliest de tussenklank immers zijn functie en kan zich door analogieformatie verspreiden onder samenstellingen waar hij eigenlijk niet thuishoort.

De gevonden resultaten bieden geen aanknopingspunten voor dit idee. In de zestiende eeuw begint het aantal casuscomposita iets te groeien. In de negentiende-eeuwse tekst neemt dit aantal nog iets toe. Deze groei zet zich in de twintigste-eeuwse tekst van Huizinga door. Het aantal samenstellingen met een tussenklank ontwikkelt zich dus voor een groot gedeelte onafhankelijk van de opkomst en het verval van de “volgorde *genitief + regerend woord*” (Schönfeld & Van Loey 1959: 182). Een correlatie-analyse laat zien dat beide ontwikkelingen inderdaad niet significant samenhangen, $r = -.42$, $p = .34$. Slechts

18 procent van de variatie in het aantal casuscomposita kan worden verklaard door de ondergang van het naamvalssysteem.

Deze interpretatie van de resultaten rust op de niet oncontroverse stelling dat het aantal gevonden genitief-woordgroepen een representatieve afspiegeling is van de rol van de genitief in de Nederlandse taal. Weerman & De Wit (1998: 42) zeggen hier het volgende over:

Ook als we in sommige 17de-eeuwse teksten verhoudingsgewijs weer meer genitieven aantreffen dan in de 15de eeuw, betekent dat niet dat de genitief vanuit de periferie weer opschuift naar de kern.

De genitieven in de teksten uit de zeventiende eeuw zijn volgens Weerman & De Wit artefacten van auteurs die wanhopig poogden het naamvalssysteem te herintroduceren om het Nederlands meer op het ideale Latijn te doen lijken. Volgens deze interpretatie verdwijnt de genitief al in de vijftiende eeuw uit de gesproken taal. De toename van het aantal casuscomposita in de zestiende eeuw kan dus wel degelijk te wijten zijn aan het verdwijnen van de genitief.

Eén tegenargument tegen deze interpretatie is het grote aantal genitief-woordgroepen in de tekst uit 1560 van Erasmus. De consensus is juist dat de reconstructiebeweging pas in 1584 werd ingeluid met de publicatie van de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (Van der Wal & Van Bree 2004: 191). Al is het uiteraard mogelijk dat de vertaling van Geillyaert een voorbode was van deze trend.

Incidenteel werpt de grafiek een heel ander licht op de verwachting van onder anderen Van den Toorn (1982b: 158), Schönfeld & Van Loey (1959: 185-186), Van Santen (1984: 62-63) en Neijt (2007: 47-48) dat het aantal casuscomposita in de toekomst zal afnemen. Zoals Van den Toorn (1982b: 158) zegt “verkeren we nu in een fase van compositavorming (of compositumvorming!) waarin de tendens tot het weglaten van bindfonemen vrij sterk is.” Als deze taalkundigen het bij het juiste eind hebben, is er sprake van een opvallende trendbreuk. Tot aan de twintigste eeuw is er immers sprake van een sterke groei van het aantal samenstellingen met een tussenklank.

De resultaten van het onderzoek van Neijt & Schreuder (2009) passen wat dat betreft beter in deze trend. Zij onderzochten met Google het gedrag van 40 samenstellingen en constateerden voor 23 samenstellingen in één jaar een stijging in het gebruik van de tussenklank *-en*. Bij slechts 14 samenstellingen daalde het gebruik van deze tussenklank. Als er al sprake mocht zijn van een daling aan het eind van de vorige eeuw, dan lijkt het er op dat de dalingstendens nu verdwenen is. Eén van de bestaansredenen van de tussenklank is wellicht de mogelijkheid om met de *-en* klemtoonbotsingen op te heffen. In de volgende paragraaf nemen we deze functie van de tussenklank onder de loep.

5 Prosodie in het Middelnederlands

5.1 Corpus

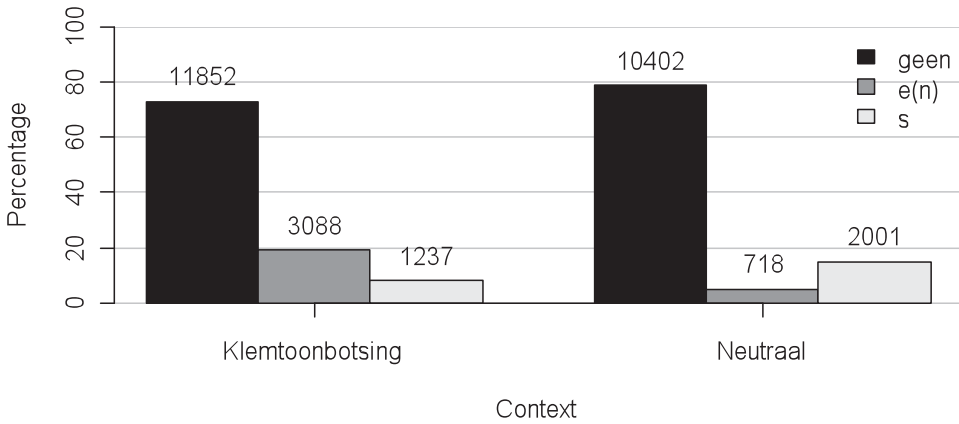
De groei van het aantal casuscomposita en het verdwijnen van de genitief hangen zeker niet zo sterk samen als in de oudere literatuur is verondersteld. Hoe zit het met de stelling dat de tussenklank pas nieuwe functies kon krijgen toen het verval van het casussysteem in gang was gezet? Om deze hypothese te toetsen, hebben we gekeken of prosodie al in het Middelnederlands een voorspellende factor is voor de aanwezigheid van de tussenklank *-en* of *-e*. Hiertoe hebben we de elektronische versie van het *Middelnederlandsch woordenboek* gebruikt. Uit het bestand zijn eerst alle woorden van minder dan tien letters weggelaten, omdat het minder waarschijnlijk is dat korte woorden samenstellingen zijn.

De overgebleven lijst van woorden met elf of meer letters hebben we gerandomiseerd en vervolgens hebben we handmatig de eerste 500 nominale samenstellingen geselecteerd. Omdat een toevallige selectie leidt tot een verzameling waarin het merendeel van de samenstellingen geen tussenklank heeft, zijn daarna uit dezelfde lijst nog eens de volgende 200 samenstellingen geselecteerd met de tussenklanken *-en*, *-e* en *-s*, of met zelf een samenstelling als eerste of tweede lid. Deze selectie heeft geen gevolgen voor de resultaten van de analyse. We zijn immers geïnteresseerd in de prosodische structuur van samenstellingen met en zonder een tussenklank, niet in een representatief overzicht van de verdeling van de tussenklank in het Middelnederlands.

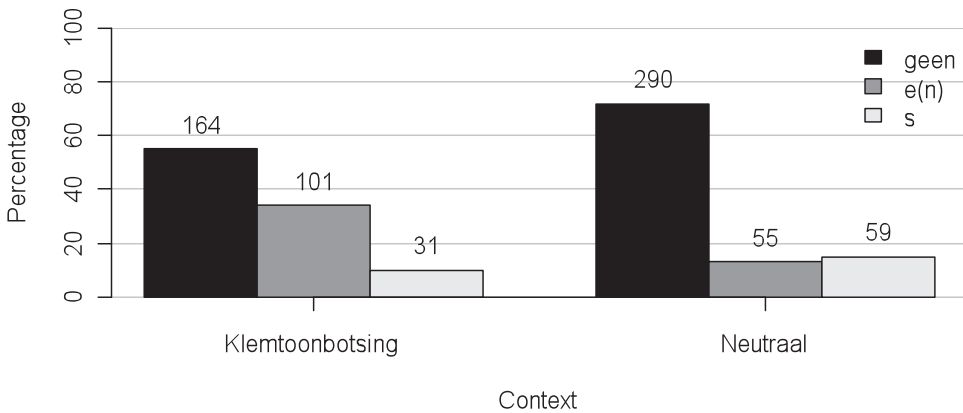
5.2 Resultaten

Voor het hedendaags Nederlands vonden Neijt & Schreuder (2007) dat samenstellingen met een klemtoonbotsing significant vaker de tussenklank *-en* hebben. Hun resultaten zijn samengevat in grafiek 2. Het percentage van vormen met *-e* of *-en* als tussenklank is hoger in de groep samenstellingen met een klemtoonbotsing dan in de groep samenstellingen zonder een klemtoonbotsing tussen het eerste en tweede deel van de samenstelling. Deze toename gaat ten koste van zowel het aantal klemtoonloze samenstellingen als het aantal samenstellingen met de tussenklank *-s*.

Had de tussenklank al in het Middelnederlands van de dertiende tot de zestiende eeuw, toen de genitivus nog intact was, een prosodische functie? Als de tussenklank toen nog puur een genitief-functie had, zullen prosodische overwegingen niet hebben meegespeeld bij de keuze voor een tussenklank. In dat geval zou deze keuze immers alleen van syntactische of semantische factoren afhangen. Grafiek 3 laat echter zien dat de prosodie wel degelijk invloed had op de keuze voor een tussenklank in het Middelnederlands.

Grafiek 2. Verdeling van de tussenklanken (geen tussenklank, -e(n), of -s) in klemtoonneutrale en -botsende samenstellingen in het hedendaagse Nederlands (gebaseerd op een corpus van 29.000 nominale samenstellingen). Absolute aantallen staan boven de kolommen.

Grafiek 3. Verdeling van de tussenklanken (geen tussenklank, -e(n), of -s) in klemtoonneutrale en -botsende samenstellingen in het Middelnederlands, gebaseerd op een steekproef van 700 samenstellingen uit het Middelnederlandsch woordenboek. Absolute aantallen staan boven de kolommen.

Als er sprake is van een klemtoonbotsing tussen de twee elementen van de samenstelling komt de tussenklank -e(n) veel vaker voor dan in klemtoonneutrale contexten. In klemtoonneutrale contexten komen juist meer tussenklankloze samenstellingen en samenstellingen met de tussenklank -s voor. Van de samenstellingen met een klemtoonbotsing heeft 34 procent de tussenklank -e(n). In klemtoonneutrale samenstellingen gaat het om 13 procent. Dit is een significant verschil, $\chi^2(1) = 41.6$, $p < .001$. Ritme was dus al in het Middelnederlands een belangrijke factor bij de keuze voor een tussenklank. Merk op dat de verhouding tussen de tussenklanken in ons corpus niet de daadwerkelijke distributie

in het Middelnederlands weerspiegelt, omdat specifiek is gezocht op samenstellingen met een tussenklank. In werkelijkheid zal het percentage tussenklankloze samenstellingen veel hoger liggen.

6 Discussie

6.1 Naamvalsverlies en tussenklanken

We zagen dat de algemeen aanvaarde theorie ervan uit gaat dat de verspreiding en de nieuwe functionaliteit van de tussenklank alleen of in ieder geval grotendeels afhankelijk zijn van het verval van het naamvalssysteem. De resultaten van de corpusstudies zetten vraagtekens bij deze aanname.

De afname van het aantal rechtshoofdige genitief-woordgroepen correleert niet significant met de toename van het aantal samenstellingen met een tussenklank. Bovendien is al in het Middelnederlands, toen de genitief nog intact was, ritme een voorspellende factor voor de aanwezigheid van de tussenklanken *-e* en *-en*. De tussenklank, die ontstaan is uit de genitief, kreeg al nieuwe functies voordat de genitief goed en wel was verdwenen.

Al in het Middelnederlands komen we daarom samenstellingen tegen met een tussenklank die, om paradigmatische of semantische redenen, geen casusuitgang kán zijn. Zo blijkt uit het naamvalsoverzicht in tabel 1 dat de uitgang *-en* niet in het sterke paradigma voorkomt.¹¹ Desondanks komen we in ons corpus van 700 samenstellingen uit het *Middelnederlandsch woordenboek* twaalf samenstellingen tegen met een sterk naamwoord als linkerconstituent, maar toch de tussenklank *-en*: *cnechtenroc*, *elephantenbeen*, *liliengaert*, *mandelenmelc*, *monikenclooster*, *rammenvleesch*, *schapenvel*, *swinenvleesch*, *vlesschengaerde*, *vogelensanc*, *widebomenhout* en *woutgeitenbaert*.¹² Net zo is in drie samenstellingen de linkerconstituent zwak, maar treedt toch de tussenklank *-s* op. Het gaat om de volgende composita: *wederesambacht*, *orlogesvolc* en *coormiedesliede*. Drie samenstellingen hebben een vrouwelijke linkerconstituent, maar toch de tussenklank *-s*: *coormiedesliede*, *hemelvaertsavont* en *markesceitsganc*.

Deze laatste categorie is om een aanvullende reden interessant. Pas in de vijftiende eeuw “begint het overlopen van de feminiene substantieven naar het masculiene genus” (Gysseling 1981: 127). De samenstellingen *coormiedesliede* en *hemelvaertsavont* zijn echter, volgens het *Middelnederlandsch woordenboek*, al in de veertiende eeuw opgetekend. Willen we de datering van Gysseling aanhouden, dan moeten we aannemen dat de tussenklank al in de veertiende eeuw niet meer synoniem is met de genitivusuitgang.¹³

11 Volgens Gysseling (1981: 123) kwam de uitgang *-en* vanaf de veertiende eeuw in opkomst als algemene meervoudsuitgang. Het is dus goed denkbaar dat de *-en* in de hierna geciteerde samenstellingen fungeerde als meervoudsmarkeerder.

12 Sommige van deze modificeerders hebben wel zwakke nevenvormen (*vlessche*, *ramme*). Andersom geldt dat veel zwakke modificeerders van samenstellingen met de tussenklank *-en* ook sterke nevenvormen hebben (*capellenvogel*, *clockengeslag*, *herenhofstede*, *papenvastenavond*, *sonnenonderganc* etc.). Uitgangspunt was telkens het lemma van het *Middelnederlandsch woordenboek*.

13 Overigens wezen de redacteuren van *Nederlandse Taalkunde* ons erop dat het geenszins vanzelfsprekend is om de datering van Gysseling aan te houden.

Hoewel niet altijd met zekerheid vast te stellen is wat de betekenis van de genitiefvormen precies is, zijn er genoeg Middelnederlandse casuscomposita die zeker geen genitiefbetekenis dragen. Voorbeelden zijn *vrouwenpersone* ('vrouwelijk persoon'), *ambachtswercman* ('iemand die een ambacht uitvoert') en *mottentabbaert* ('overkleed waarin motten gaatjes zitten'). Andersom onderhouden enkele stamcomposita juist wel een possessieve relatie, die typisch door een genitivus wordt uitgedrukt. Zo kunnen we bijvoorbeeld *jager-tabbaert* ('kleding van een jager'), *ridderhoyke* ('kap van een ridder') en *moniccappe* ('kap van een monnik') noemen.

6.2 De rol van klemtoon

Als het naamvalsverlies niet de belangrijkste factor was in de ontwikkeling van de tussenklank, wat dan wel? De tussenklank ontstond inderdaad uit de genitivusuitgang en aanvankelijk liep de betekenis van casuscomposita parallel aan de betekenis van woordgroepen met een genitief als voorbepaling. Maar al snel verspreidde de tussenklank zich onder analoge samenstellingen, waardoor de casusbetekenis van de tussenklank verbleekte. Carr (1939: 311) beschrijft deze ontwikkelingsgang als volgt:

In the original secondary compounds [= casuscomposita] the relation between the members of the compound was brought out by the case form of the first member, although when the type was extended to semantic categories other than the genitive, this advantage was lost and the relation between the members was then no clearer than in the primary compounds [= stamcomposita].

Wat veroorzaakte de verspreiding van de tussenklank? Een factor van belang is ongetwijfeld het proces van isolering dat alle casuscomposita ondergingen. Zoals Schönfeld & Van Loey (1959: 181) opmerken: "isolering begint in de regel daarmee, dat de betekenis van de verbinding niet meer dezelfde is als die van de afzonderlijke delen." Door het proces van isolering is het compositionaliteitsprincipe niet zonder meer van toepassing op samenstellingen. Daarmee verbleekte de casusbetekenis van de tussenklank en ontstond er ruimte voor de tussenklank om nieuwe functies op zich te nemen. Zo kon de tussenklank zich bovendien verspreiden onder samenstellingen waar die, om paradigmatische of semantische redenen, eigenlijk niet thuishoorde. De analogiewerking zal dit proces van betekenisverlies vervolgens alleen maar hebben bespoedigd.

Deze isolering gaat samen met een prosodische verandering. Waar woordgroepen de hoofdklemtoon op het gemodificeerde naamwoord hebben, krijgen samenstellingen een initieel accent. Deze klemtoonverschuiving markeert het verschil tussen woorden en syntactische structuren, vergelijk *losgeld* met *los geld*. De klemtoon op het eerste lid van de samenstelling markeert dus tevens de woordstatus van deze constructie, want het Nederlands is van oorsprong een klemtooninitiële taal.

Dit typologische feit is tevens verantwoordelijk voor de ondergang van het naamvalsstelsel (Van der Wal & Van Bree 2004: 96). Onbeklemtoonde syllaben, zoals de casusuitgangen, werden steeds verder gereduceerd, totdat het verschil tussen de uitgangen niet meer hoorbaar was en de functie van het naamvalssysteem werd overgenomen door andere constructies. Waarschijnlijk is klemtoon dus het *tertium quid* dat ten grondslag ligt

aan zowel het ontstaan en de verspreiding van de tussenklank als aan de ondergang van het naamvalssysteem.

Opmerkelijk in dit verband is het gegeven dat het Nederlands en het Engels op het punt van klemtoon in woorden en samenstellingen uiteen zijn gegaan. Op dit moment is woordklemtoon voor het Nederlands een factor van meer belang dan woordklemtoon in het Engels (Cutler & Pasveer 2006). De onbeklemtoonde lettergrepen worden in het Engels uitgesproken met een reductievocaal, terwijl in het Nederlands in vergelijkbare woorden een volle klinker behouden blijft. Vergelijk *robot* en *gala*, uitgesproken in het Nederlands als [robɔt] en [ɣala], maar in het Engels als [rɒbət] en [galə]. Engelse taalgebruikers kunnen bij de herkenning van woorden dus afgaan op de plaats van de volle klinker, waardoor klemtoon in het Engels een minder belangrijke factor is dan in het Nederlands.

In het Engels is de plaats van klemtoon dan ook geen betrouwbaar criterium om samenstellingen van woordgroepen te onderscheiden. De voorbeelden in (5) verschillen qua klemtoon, maar zijn verder structureel identiek (zie Ladd 1980).

- (5) Apple cake, apple pie; Madison street, Madison avenue; newspaper, morning paper;
town talk, town crier.

Giegerich (2004: 2) haalt verder het voorbeeld van *ice cream* aan, dat vroeger zowel met initieel als met finaal accent werd uitgesproken. In het Nederlands komt klemtoonvariatie slechts zelden voor en als het al voorkomt lijkt het om regionale variatie te gaan. In het ene deel van het land zegt men *nieuwjaar* en in het andere deel *nieu*wjaar bijvoorbeeld. Mogelijk blijkt uit nader onderzoek dat er een periode van klemtoonvariatie is geweest waarin samenstellingen en woordgroepen zonder vorm- en betekenisonderscheid door elkaar gebruikt worden. Het Engels lijkt, mede door de minder belangrijke rol van klemtoon in ongelede woorden, een stabiele situatie te hebben bereikt waarin het onderscheid tussen samenstelling en woordgroep niet wordt gemarkeerd door de klemtoon. Een vergelijkende studie over de ontwikkeling van samenstellingen in het Nederlands en in het Engels kan voor beide talen interessante inzichten opleveren.

Hoewel de tussenklank - met name de -s, die zich in de vijftiende eeuw tot algemene genitivusuitgang ontwikkelt (Gysseling 1981: 127) - nog lang een genitivusconnotatie zal hebben gehad, is deze er niet synoniem mee. Door isolering en analogiewerking ontstond er vrijwel meteen ruimte voor de tussenklank om meerdere functies te dragen. Het betekenisverlies van de tussenklank is dus waarschijnlijk niet alleen veroorzaakt door het verval van het naamvalssysteem, maar vooral door de al eerder ingezette prosodische veranderingen in het Nederlands.

De geschiedenis van de tussenklanken illustreert dat vormelementen, wanneer dat zo uitkomt, gemakkelijk verschillende functies op zich nemen. Dat laten de tussenklanken al vanaf het Middelnederlands zien. Ze dragen, wanneer de context zich daartoe leent, een meervoudsbetekenis die moeiteloos gecombineerd wordt met een ritmische functie en een scheidingsfunctie. Deze multifunctionaliteit maakt dat niet alleen het verlies van de naamvallen de ontwikkeling van de tussenklank bepaalde.

● Primaire bronnen

- [Anoniem] (1764-1769). *De Denker* (6 delen). Amsterdam: Tongerlo en Houttuin. URL: <http://www.dbnl.org/tekst/_den001denk00_01/>
- Erasmus, D. (1560). *Dat constelijck ende costelijck Boecxken Moriae Encomion, dat is, een Lof der Sotheyt* (vert. J. Geillyaert). Emden: Willem Geillyaert. URL: <http://www.dbnl.nl/tekst/eras001lofd01_01/index.htm>
- Groot, H. de (1965). *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* (ed. F. Dovring, H.F.W.D. Fischer & E.M. Meijers). Leiden: Universitaire Pers.
- Heusde, P.W. van (1989). *Wijsbegeerte van het gezond verstand* (ed. J.M.M. de Valk). Baarn: Ambo.
- Huizinga, J. (2006). *Herfsttij der Middeleeuwen: studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Amsterdam: Contact.
- Ruusbroec, J. van (1976). *Van VII trappen, of Ruusbroec's mystieke minnezang* (ed. L. Moereels). Tiel: Lannoo.
- Ruusbroec, J. van (1979). *Drie kleinere tractaten: Vanden IV becominghen. Vanden kerstenen ghelove. Dat boesken der verclaringhe* (ed. L. Moereels). Tiel: Lannoo.
- Thomas a Kempis (1954). *De Middelnederlandse vertaling van De imitatione Christi (Qui sequitur)* (ed. C.C. de Bruin). Leiden: E.J. Brill. URL: <http://www.dbnl.org/tekst/thom001ccde01_01/index.htm>

● Bibliografie

- Bauer, L. (2003). *Introducing linguistic morphology*. Washington: Georgetown University Press.
- Bilderdijk, W. (1826). *Nederlandsche spraakleer*. 's-Gravenhage: J. Immerzeel, Junior.
- Booij, G. (1996). Verbindingsklanken in samenstellingen en de nieuwe spellingregeling. *Nederlandse Taalkunde*, 1, 126-134.
- Booij, G. & A. van Santen (1998). *Morfologie: de woordstructuur van het Nederlands* (2e herziene editie). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Botha, R.P. (1968). *The function of the lexicon in transformational generative grammar*. The Hague: Mouton.
- Bree, C. van (1996). *Historische taalkunde* (2e herziene editie). Leuven: Acco.
- Brill, W.G. (1846). *Hollandsche spraakleer*. Leiden: Luchtmans.
- Brill, W.G. (1871). *Nederlandsche spraakleer: ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. Deel 1: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden* (4e editie). Leiden: Brill.
- Busmann, H. (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft* (3e herziene editie). Stuttgart: Kröner.
- Carr, C.T. (1939). *Nominal compounds in Germanic*. London: Oxford University Press.
- Cutler, A. & D. Pasveer (2006). Explaining cross-linguistic differences in effects of lexical stress on spoken-word recognition. In: R. Hoffmann & H. Mixdorff (red.), *Speech prosody 2006*. Paper 250. URL: <http://www.isca-speech.org/archive/sp2006/sp06_250.html>

- De Caluwe, J. (1991).** *Nederlandse nominale composita in functionalistisch perspectief*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Di Sciullo, A.M. & E. Williams (1988).** *On the definition of word* (2e editie). Cambridge: MIT Press.
- Giegerich, H.J. (2004).** Compound or phrase? English noun-plus-noun constructions and the stress criterion. *English Language and Linguistics*, 8, 1-24.
- Gould, S.J. & E.S. Vrba (1982).** Exaptation, a missing term in the science of form. *Paleobiology*, 8, 4-15.
- Gysseling, M. (1981).** Composita. *Naamkunde*, 13, 118-130.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (1997).** *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Hanssen, E., A. Banga, A. Neijt & R. Schreuder (te verschijnen).** The similarity of plural endings and linking elements in regional speech variants of Dutch. *Language and speech*.
- Kastovsky, D. (2009).** Diachronic perspectives. In: R. Lieber & P. teekauer (red.), *The Oxford handbook of compounding*. Oxford: Oxford University Press, 323-340.
- Kingdon, R. (1958).** *The groundwork of English stress*. London: Longmans.
- Krott, A. (2001).** *Analogy in morphology: the selection of linking elements in Dutch compounds*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.
- Krott, A., R.H. Baayen & R. Schreuder (2001).** Analogy in morphology: modeling the choice of linking morphemes in Dutch. *Language*, 39, 51-93.
- Krott, A., R. Schreuder & R.H. Baayen (2002).** Analogical hierarchy: exemplar-based modeling of linkers in Dutch noun-noun compounds. In: R. Skousen, D. Lonsdale & D.B. Parkinson (red.), *Analogical modeling: an exemplar-based approach to language*. London: Benjamins, 181-206.
- Krott, A., G. Libben, G. Jarema, W. Dressler, R. Schreuder & R.H. Baayen (2004).** Probability in the grammar of German and Dutch: interfixation in triconstituent compounds. *Language and Speech* 47, 83-106.
- Ladd, D.R. (1980).** English compound stress. In: D. Gibbon & H. Richter (red.), *Intonation, accent, and rhythm*. Berlin: De Gruyter, 253-266.
- Lass, R. (1990).** How to do things with junk: exaptation in language evolution. *Journal of Linguistics*, 26, 79-102.
- Lessen, J.H. van (1928).** *Samengestelde naamwoorden in het Nederlandsch*. Groningen: Wolters.
- Loon, J. van (1981).** De betekenis van toponymische samenstellingen. *Naamkunde*, 13, 131-187.
- Mattens, W.H.M. (1984).** De voorspelbaarheid van tussenklanken in nominale samenstellingen. *De Nieuwe Taalgids*, 77, 333-343.
- Mattens, W.H.M. (1990).** De spelling van de tussenklanken. *De Nieuwe Taalgids*, 83, 540-552.
- Mattens, W.H.M. (1993).** Het niet-semantische aspect van het lexicon. In: *Jaarboek van de Stichting Instituut Nederlandse Lexicologie: overzicht van het jaar 1992*. Leiden: Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie, 53-76.
- Montanus, P. (1635).** *Bericht van een nieuwe konst, genaemt de spreekkonst*. Delft: Jan Pietersz Waalpot.

- Neijt, A., L. Krebbers & P. Fikkert (2002).** Rhythm and semantics in the selection of linking elements. In: H. Broekhuis & P. Fikkert (red.), *Linguistics in the Netherlands 2002*. Amsterdam: John Benjamins, 117-127.
- Neijt, A., R.H. Baayen & R. Schreuder (2006).** Formal and semantic constraints on the interpretation of the suffix *-s* in reading Dutch nominal compounds. *Written Language & Literacy*, 9, 247-264.
- Neijt, A. & R. Schreuder (2007).** Rhythm versus analogy: prosodic form variation in Dutch compounds. *Language and Speech*, 50, 533-566.
- Neijt, A. (2007).** Meer variatie en minder tussenklanken door veranderde spellingregels. In S. Aukema & Genootschap Onze Taal (red.), *De toekomst van het Nederlands: onze taal over 75 jaar*. 's-Hertogenbosch: Heinen, 47-48.
- Neijt, A. & R. Schreuder (2009).** De rol van *en* en *s* in samenstellingen: veranderend Nederlands verandert gedachten over het taalsysteem. In: R. Boogaart, J. Lalleman, M. Mooijaart & M. van der Wal (red.), *Woorden wisselen*. Leiden: Stichting Neerlandistiek, 93-104.
- Santen, A. van (1984).** *De morfologie van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- Schönfeld, M. & A. van Loey (1959).** *Historische grammatica van het Nederlands: klankleer, vormleer, woordvorming* (6e editie). Zutphen: Thieme.
- Schreuder, R., A. Neijt, F. van der Weide & R.H. Baayen (1998).** Regular plurals in Dutch compounds: linking graphemes or morphemes? *Language and Cognitive Processes*, 13, 551-573.
- Spiegel, H.L. (1913).** *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, ôfte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals* (ed. K. Kooiman). Groningen: Vredevoogd.
- Toorn, M.C. van den (1982a).** Tendenzen bij de beregeling van de verbindingsklank in nominale samenstellingen I. *De Nieuwe Taalgids*, 75, 24-33.
- Toorn, M.C. van den (1982b).** Tendenzen bij de beregeling van de verbindingsklank in nominale samenstellingen II. *De Nieuwe Taalgids*, 75, 153-160.
- Trommelen, M. & W. Zonneveld (1986).** Dutch morphology: evidence for the right-hand head rule. *Linguistic Inquiry*, 17 (1), 147-169.
- Verwijs, E., J. Verdam, F.A. Stoett, W.L. de Vreese, G.I. Liefstinck & A.A. Beekman (1885-1971).** *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Vries, M. de & L.A. te Winkel (1882-1998).** *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Wal, M. van der & C. van Bree (2004).** *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Het Spectrum.
- Weerman, F. & P. de Wit (1998).** De ondergang van de genitief. *Nederlandse Taalkunde*, 3, 18-46.
- Winkel, L.A. te & M. de Vries (1884).** *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling: regeling der spelling voor het Woordenboek der Nederlandsche taal*. Leiden: Noothoven Van Goor.